

УДК 343.969

М.С. Кохан**ОСОБЛИВОСТІ ЗЛОЧИННОЇ
ПОВЕДІНКИ ОСІБ З ПСИХІЧНИМИ
ДЕВІАЦІЯМИ**

Анотація. У статті досліджуються патопсихологічні особливості особистості та механізм злочинної поведінки. Аналізується злочинна поведінка осіб з психічними девіаціями. Розглянуті напрями попередження злочинів, що вчиняються особами з психічними девіаціями.

Ключові слова: девіантна поведінка, психоаномальна поведінка, патопсихологічний компонент механізму злочинної поведінки.

Аннотация. В статье исследуются патопсихологические особенности личности и механизм преступного поведения. Анализируется преступное поведение лиц с психическими девиациями. Рассмотрены направления предупреждения преступлений, которые совершаются лицами с психическими девиациями.

Ключевые слова: девиантное поведение, психоаномальное поведение, патопсихологический компонент механизма преступного поведения.

Abstract. The article investigates pathopsychological personality characteristics and mechanism of criminal behavior. Analyzes the criminal behavior of persons with mental deviations. The directions of the prevention of crimes committed by persons with mental deviations.

Key words: deviant behavior, abnormal behavior, pathopsychological component of the mechanism of criminal behavior.

Розуміння механізмів злочинної поведінки вимагає поглибленого вивчення психологічних особливостей осіб, які вчинили злочинні діяння. Особистість є одночасно і продуктом соціалізації людини, і активно діючим суб'єктом, наділеним свободою волі і можливістю вибору. В.М. Кудрявцев зазначав, що «будь-яка ситуація тягне за собою той чи інший вчинок, лише заломлюючись через психіку суб'єкта. Жодна ситуація не може викликати поведінку, що відхиляється від норми, без взаємодії з певними властивостями особистості» [1]. Відносно особистості злочинця проводилась величезна кількість різних досліджень. Аналізувались соціально-демографічні характеристики правопорушників, особливості їх сімейного оточення, способу життя, ціннісні орієнтації, системи інтересів і потреб, самооцінка, механізми психологічного захисту і самовиправдання. Найбільш дискусійною і, на наш погляд, маловивченою була і залишається проблема впливу на механізм злочинної поведінки психопатологічного синдрому, викликаного психічним відхиленням, що не виключає осудності.

Кримінологи констатували, що жодна з особливостей особистостей, які взяті ізольовано, не здатна чітко відокремити злочинця від звичайної особи, яка не є злочинцем. Вважається загальновизнаним, що немає такої єдиної властивості

особистості, яке викликало б відхилення в поведінці, і відрізняло б осіб, схильних до такої поведінки, від осіб, що дотримуються соціальних норм [2]. Немає сумніву, що вимога закону враховувати властивості особистості винного не припускає на практиці тотального вивчення всіх її властивостей і характеристик. Однак необхідно враховувати й ті властивості особи винного, які проявилися в механізмі злочинної поведінки чи мають значення для індивідуалізації покарання. Обсяг психологічного аналізу кримінально-значущих властивостей особистості диктується, як правило, конкретним завданням, що визначає реально необхідні межі вивчення особистості для індивідуалізації відповідальності.

Виходячи з системного розуміння психологічних механізмів відповідальності у всіх випадках необхідно визначити, яке місце в загальній структурно-функціональній організації протиправної поведінки належить тим чи іншим властивостям особистості, а також рівень і особливості саморегуляції суб'єкта, в першу чергу його мотивації. Отже, треба залучати психологічні знання для адекватного правового аналізу, проведеного при кваліфікації діяння.

Поняття мотиву і мотивації є базовими в психології особистості. Співвідношення головних мотиваційних ліній людини утворює загальний психологічний профіль особистості, її мотиваційну сферу, а структура особистості являє собою «досить стійку конфігурацію ... ієрархічних мотиваційних ліній» [3]. Так, за одним і тим же вчинком можуть бути різні мотиви, які необхідно враховувати не тільки для оцінки даного конкретного вчинку, а й особистості в цілому. Мотиви поведінки відображають особистісний смисл і є джерелом, що спонукає до такої людської поведінки. Мотиви діяння в більшій мірі, ніж його цілі, відображають особистість суб'єкта, сенс скоєного вчинку.

Мотиви злочинної поведінки усвідомлюються не завжди. В результаті вивчення мотивів злочинної поведінки Ю.М. Антонян і В.В. Гульдман зазначили, що «їх особистісний сенс зазвичай вислизає від свідомості, слабо або взагалі не охоплюється нею, носить несвідомий характер» [4]. Але неусвідомленість або слабка усвідомленість мотиву злочину аж ніяк не означає нездатності суб'єкта до усвідомленого керівництва своєю поведінкою.

Мотиви можуть не охоплюватися свідомістю повністю, однак осудний суб'єкт з більшою або меншою чіткістю здатний до усвідомлення своїх цілей, самих дій, їх характеру та протиправності. Наприклад, при аналізі так званих серійних злочинів виявляється, що реальні мотиви діяння глибоко приховані в несвідомій сфері і не усвідомлюються особами, які вчинили подібні злочини [5]. Лише при спеціальному психологічному дослідженні смислової сфери можливе виявлення мотивів.

Для розуміння аспектів впливу патопсихологічних особливостей особистості, обумовлених психічними відхиленнями, що не виключають осудності, на характер злочинної поведінки велике значення має дослідження проблем формування цих особистостей. Вирішивши зазначену проблему, можна встановити, чому людина з

відхиленнями психічної сфери стає на злочинний шлях. У розвитку психічних розладів і патопсихологічних особливостей істотну роль відіграє несприятлива соціалізація [4]. Тому виникає необхідність розмежування об'єктів психіатрії та патопсихології. Видається, що об'єктом психіатрії є психопатологія людини, а об'єктом патопсихології – особистісна інформація про психічно хворих осіб. Разом з тим психіатрія не може не використовувати патопсихологічну інформацію при визначенні психічного відхилення. Не можна не погодитись з підходом до проблеми В.П. Ємельянова, який справедливо зазначає: «На практиці неврахування біологічного фактора призводить до марності виховних заходів щодо психічно неповноцінних, що скоїли злочини, оскільки шаблонними методами виховного впливу намагаються виправити того, хто насамперед потребує медичного втручання і чия поведінка в значній мірі детермінована аномалією психіки» [6]. Практика підтверджує, що найчастіше саме медичні методи корекції протиправної поведінки психічних девіантів можуть бути найбільш дієвими і ефективними [7]. У той же час вивчення особистості не може бути вичерпним, якщо з'ясовуються лише біологічні, ендогенні або екзогенно-органічні коріння аномальності, а дослідження широкого спектру соціальних явищ, що викликають або сприяють становленню особистісної патології, зводиться до констатації несприятливого безпосереднього мікрооточення. Звичайно, без урахування психологічних особливостей психоаномальних особистостей неможливо всебічно вивчити механізм їх злочинної поведінки, а значить, і розробити найбільш оптимальні методи попередження злочинів. Разом з тим досі залишається слабо розробленою проблема значення соціальних умов в походженні особистісних розладів, в особливостях статички і динаміки соціально сформованих особистісних структур.

Поняття патопсихології і психопатології іноді безпідставно ідентифікуються, хоча вони зовсім не тотожні. Патопсихологія досліджує структуру порушень психічної діяльності, закономірності її розпаду в їх зіставленні з нормою. Психопатологія ж є наукою суто медичною, «розділом психіатрії, вона оперує головним чином клінічними поняттями» [8]. Однак патопсихологія також використовує ці типові критерії, так як без постійного співвідношення з ними вона б втратила своє практичне значення. Патопсихологія вивчає психічні розлади методами психології, а психопатологія в основному вдається до клініко-описового методу.

Психічне захворювання, різні стресові ситуації можуть змінити самосвідомість людини, що призводить до зміни мотивів. Викривлене відображення свідомості власної особистості призводить до специфічним розладам. Мотиви власної діяльності і вчинки стають об'єктом її свідомості, характер якої залежать від специфіки реальних зв'язків даної людини зі світом.

Психічні девіації впливають на формування мотивів, активно беруть участь у процесі мотивації та прийнятті рішень [7]. Яка ж тут роль патопсихологічних факторів, сформованих за рахунок впливу психічної девіації на механізм злочинної поведінки? Доцільно починати розгляд цього питання з мотивів такої поведінки, як внутрішнього

спонукання, в якому полягає особистісний смисл і особистісне значення поведінки. Тому пояснення злочинної поведінки осіб з психічними девіаціями повинно починатися з аналізу її мотивів. Такої інформації дослідження в галузі психопатології не дають, її можна знайти тільки при вивченні патологічної психології.

Ряд авторів висловлюють думку про те, що психічні відхилення виступають як каталізуючий фактор взаємодії в механізмі злочинної поведінки при провідному факторі моральної невихованості, посилюючи соціальну дезадаптацію, але не визначаючи соціальної спрямованості конкретних дій [9]. Наші спостереження дають підставу оцінити як більш зважену позицію Ю.М. Антоняна і В.В. Гульдана, згідно з якою психічні відхилення суттєво впливають на соціальну спрямованість конкретних дій [4].

Якщо особистість не має можливості керувати та усвідомлювати свої дії, так як їх безпосередньою причиною є психічне захворювання, слід говорити про неосудність суб'єкта, а значить, поведінка не може розглядатися як злочинна. Тому психічні девіації безпосередньо не являють собою причину злочинної поведінки, а виступають в якості умови такої. Психічні розлади, заломлюючись через психологію суб'єкта, опосередковано впливають на процес вчинення злочину. Отже, виникає необхідність у проведенні не тільки психопатологічного, а й патопсихологічного дослідження.

Більшість відомих спроб вивчення криміногенності психічної патології полягало в пошуку безпосереднього зв'язку між патологією психіки і злочином. Психологічні зміни викликаються розладами психіки, але причиною злочинної поведінки все ж виступають саме перші, а не другі. Звідси визначається можливість впливу в плані нейтралізації криміногенного ефекту психоаномального фактора як на психічні девіації безпосередньо, так і на патопсихологічний компонент механізму злочинної поведінки. Займаючись попередженням, необхідно пам'ятати, що поведінка людини, в тому числі й осіб з психічними девіаціями, завжди визначається психологічними механізмами.

Одним з конструктивних, на наш погляд, напрямків зарубіжної кримінології є конституційно-спадковий підхід поясненню причин злочинності. Раціональне зерно такого підходу полягає в тому, що злочин багато в чому обумовлений спадково-конституціональними особливостями людини і наявністю у неї певних психічних відхилень. У процесі дослідження особистості особливе місце приділялося наявності фізичної неповноцінності, нейрогуморальних порушень, олігофренії, психопатичним розладам, травм ЦНС. Так, В. Шелдон зіставив типи темпераменту і види злочинної поведінки, зробивши висновок про те, що характер злочинної поведінки обумовлений фізичною конституцією людини і залежить від її типу [10]. До подібних висновків дійшов і Є.К. Краснушкін [11].

Вплив психічних відхилень проявляється на всіх життєвих етапах конкретного злочинця. Особливо це помітно в процесі соціалізації психічних девіантів, коли у них істотно ускладнюється отримання і закріплення необхідних соціальних стереотипів.

Мала кількість варіантів поведінки в психотравмуючій ситуації, прагнення будь-якою ціною якомога швидше позбутися фрустрації штовхає психоаномалів на вчинення насильницьких дій як найпростіших і доступних. Тому можна погодитися з думкою Ю.М. Антоняна і В.В. Гульдана, що «злочинці з психічними аномаліями – найбільш дезадаптована, відчужена частина правопорушників» [4]. Отже, психічні розлади найбільше відбиваються на адаптаційних механізмах людини. Вказана обставина досить істотно впливає на поведінку і спосіб життя таких людей. Крім того, у них істотно коротше шлях «стимул – реакція» і знижений поріг чутливості на психотравмуючі ситуації. Звідси не завжди правильні і виважені прийняті ними рішення.

Набагато більшою мірою, ніж у здорових осіб, у мотиваційній сфері у психічних девіантів представлений несвідомий компонент, а поведінка менш опосередкована. Відзначається істотне зниження або навіть відсутність критики до свого стану і вчиненої протиправної дії як наслідок порушення свідомості, пам'яті, сприйняття, мислення, розумової працездатності, а в кінцевому підсумку і самої особистості.

Аналіз мотивації поведінки психопатичних особистостей дозволив зробити висновок про те, що мотиви психопатичної самоактуалізації можуть реалізовуватися залежно від соціальних обставин як у вигляді протиправних дій, так і в соціально прийнятній формі. Тому Ф.В. Кондратьєв вважає суспільно небезпечне діяння осіб з психічними порушеннями інтегративним результатом несприятливого збігу соціально-психологічних, ситуаційних обставин та психопатологічної симптоматики [12]. Виходячи зі сказаного констатуємо, що психічне відхилення може бути криміногенним тільки в разі несприятливого поєднання з конкретною життєвою ситуацією, в якій проявляється соціально небезпечна поведінка. В основі ж небезпечного реагування особистості лежить патопсихологічний синдром, обумовлений психічним відхиленням. Найбільш прийнятне поняття такого синдрому з точки зору його участі в механізмі злочинної поведінки було запропоновано Ю.М. Антоняном і В.В. Гульданом: «Патопсихологічний синдром являє собою нерозривну в реальності сукупність взаємопов'язаних порушень, збережених сторін і індивідуально-типових особливостей психічної діяльності особистості» [4]. Вивчення зазначеного синдрому дозволить уявити функціонування особистості з урахуванням як внутрішніх, так і зовнішніх умов, і підкреслити при цьому мотиваційний аспект і можливості його самоконтролю [13].

Злочинна поведінка осіб з психічними девіаціями пов'язана з антисоціальними установками особистості, що виникли в тому числі і завдяки патології психіки, а збережені та порушені сторони психічної діяльності проявлять себе в особливостях реалізації злочинних дій. Характер злочинної поведінки в цьому випадку буде носити нозологічний, або синдромологічний відбиток психічної патології. І все ж поведінкові відмінності будуть пов'язані саме зі структурою патопсихологічного синдрому.

При аналізі злочинної поведінки осіб з психічними девіаціями необхідно відзначити зниження або повну відсутність механізмів поведінкового контролю, який обумовлений психопатологічними компонентами. Провідну роль у механізмі злочинної поведінки буде грати підвищена збудливість, зниження здатності до прогнозування або аналізу ситуації.

Багато проблем мотивації злочинної поведінки осіб з психічними відхиленнями ще чекають свого рішення. Це відноситься і до загальних питань мотивації такої поведінки, і до визначення мотивів окремих видів злочинів. Подальша робота у вказаному напрямку виявить багато нових цікавих ідей для теорії і практики попередження злочинів зазначеної категорії осіб.

Література

1. Кудрявцев В.Н. Правовое поведение: норма и патология / В.Н. Кудрявцев. – М.: Наука, 1982. – 287 с.;
2. Кудрявцев В.Н. Криминальная агрессия (экспертная типология и судебно-психиатрическая оценка) / В.Н. Кудрявцев, Н.А. Ратинова. – М.: Изд-во МГУ, 2000. – 191 с.;
3. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность / А.Н. Леонтьев. – М.: Политиздат, 1975. – 304 с.;
4. Антонян Ю.В. Криминальная патопсихология / Ю.В. Антонян, В.В. Гульдан. – М.: Наука, 1991. – 248 с.;
5. Антонян Ю.М. Криминальная сексология / Ю.М. Антонян, А.А. Ткаченко, Б.В. Шостакович. – М.: Спарк, 1999. – 464 с.;
6. Емельянов В.П. Преступность несовершеннолетних с психическими аномалиями / В.П. Емельянов. – Саратов: Саратовский университет, 1980. – 97 с.;
7. Гомонов М.Д. Особенности противоправного поведения лиц с психическими девіаціями: монографія / Под общ. ред. В.П. Сальникова; изд. 2-е, перераб. и доп. – СПб.: Санкт-Петербургский университет МВД России, 2000. – 187 с.;
8. Блейхер В.М. Патопсихологическая диагностика / В.М. Блейхер, И.В. Крук. – К.: Здоров'я, 1986. – 280 с.;
9. Кузнецова Н.Ф. Проблемы криминологической детерминации / Н.Ф. Кузнецова. – М.: Изд-во МГУ, 1984. – 208 с.;
10. Sheldon W. Varieties of delinquent youth; an introduction to constitutional psychiatry / W. Sheldon, F. Hartl, E. Mac Dermot. – N.Y., Harper. – 1949;
11. Краснушкин Е.К. Криминальные психопаты современности и борьба с ними / Е.К. Краснушкин // Преступный мир Москвы. – 1924. – С. 192–197;
12. Кондратьев Ф.В. Профилактика повторных поступлений на принудительное лечение / Ф.В. Кондратьев, Т.А. Котова // Актуальные вопросы принудительного лечения психически больных, совершивших общественно опасные действия. – 1983. – С. 35–40;
13. Бурлаков В.Н. Криминогенная личность и индивидуальное предупреждение преступлений: Проблема моделирования / В.Н. Бурлаков. – С.Пб.: Петербургская академия МВД России, 1998. – 235 с.